

Från drasut till brakknut

Studier tillägnade

GERD EKLUND

på 65-årsdagen den 23 oktober 2007

Uppsala 2007

Götamåls-*r* på 2000-talet. Några tendenser

Av Margareta Svahn

Redan då jag var tonåring i Vara på 1970-talet hade jag klart för mig att bruket av det bakre götamåls-*r*:et – som i *röra* [Rø:ra] – var ganska töntigt och ett av de första drag man la av med om man kände ett behov av att verka mindre lantlig. Eftersom jag inte bott kontinuerligt i Västergötland på nästan 30 år utan bara varit på kortare besök, hade jag inte följt dialektutjämnningen där när jag i början av 2000-talet kom att intressera mig för västgötska. Det förvånade mig dock föga att Anna Gunnarsdotter Grönberg i sin avhandling *Ungdomar och dialekt i Alingsås* (2004) bara redovisade ett enda belägg på bakre *r*. I alla de 97 intervjuerna hon gjort uttalar en pojke på ett yrkesförberedande program ordet *radio* med bakre *r* och kort *a*. När jag först hörde talas om detta utgick jag från att uttalet skulle betraktas som en medveten lustighet. Att bakre *r* var på väg att försvinna tedde sig som en naturlig utveckling, tyckte jag. Mina jämnåriga kusiner, som vuxit upp på skaraborgsk landsbygd, nära gränsen till Älvsborgs län, och som fortfarande bor där eller i närheten, använder inte längre bakre *r* så att jag lagt märke till det, inte heller deras barn.¹ I SweDia-inspelningarna från Västergötland visade sig dock ganska många informanter ha götamålsskorning (<http://swedia.ling.gu.se/>). Jag kom därför att fundera över detta drag och ställde frågor till människor jag träffade i Västergötland. Bl.a. påstod några gymnasielärare i Skara att deras elever använde bakre *r*. Det var alltså inte dött i den yngre generationen tänkte jag och gav mig ut på jakt efter götamåls-*r* på 2000-talet (Svahn 2006 s. 18 f.).

I denna uppsats behandlar jag götamålsskorning i dagens västgötska. Huvudmaterialet är inspelningar gjorda med ungdomar på olika gymnasieskolor i Västergötland vilket innebär att det i första hand är tendenser i ung västgötska som kommer att beskrivas. En del av inspelningarna gjordes inför en programserie om ung västgötska i Radio Skaraborg våren 2006 och en del har gjorts under våren 2007 inom forskningsprojektet Dialektutjäm-

¹ Landskapet Västergötland utgjordes tidigare av två län: Älvsborgs län i väster, gränsande till f.d. Göteborgs och Bohus län, och Skaraborgs län i öster. Idag utgör de tre landskapen Västergötland, Dalsland och Bohuslän storlänet Västra Götaland.

ning i Västsverige, som av Riksbankens jubileumsfond i oktober 2006 beviljades medel för tre år. Projektets syfte är att undersöka språkförändring i Västsverige efter 1950. Dialeksituationen där är speciell med dubbel påverkan från standardspråket och från göteborgsk stadsdialekt. I vår ansökan skriver vi:

Det tycks i Göteborgs närhet inte handla om regionalisering på så sätt att ett västsvenskt talspråk med gemensamma drag från regionen uppstår. Snarare är det göteborgskan som breder ut sig. Rent språkligt går det knappast att skilja en ung Lerums- eller Kungsbackabo från en ung göteborgare. Men hur är det med dialekterna lite längre bort? Vi vet att ungdomar i Alingsås tagit till sig vissa göteborgska drag men också behållit en del traditionellt västgötska. Kommer vi längre in i Västergötland och Bohuslän avtar det göteborgska inflytandet. En viktig frågeställning blir då om de kvarlevande dialekt dragen där är fler, om det är övervägande standardsvenska som tar över eller om man kan se tendenser till västsvensk regionalisering? De få svenska studier av dialektutjämning som finns har koncentrerats på enstaka orter. Med valet av en större region för vi in ett perspektiv som saknas i svensk forskning. Vi lyfter också fram efterkrigstidens stora samhällsomvälvningar och relaterar dessa konkret till en region som är unik i Norden. Ingen annanstans finns en stad av Göteborgs storlek som har så stor språklig inverkan på sitt omland utan att vara huvudstad (Svahn, Grönberg, Nilsson & Ottesjö 2006).

Ett av de drag som vi inom projektet vill undersöka närmare är just det bakre götamåls-*r*:et. Vi tror att detta drag är bland – eller t.o.m. *det* av – de traditionella västgötska fonologiska drag som först tappat mark. De flesta ungdomarna i det hittills insamlade projektmaterialet har inte detta drag alls. Några har bakre *r* enstaka gånger och någon har ömsom främre ömsom bakre *r*. Endast en har götamåls-*r* genomgående. Detta gör bruket av bakre *r* lämpligt för ingående analys för att belysa ytterligare en viktig frågeställning inom projektet: Hur används dialektdrag i samtal och vilken funktion har de?

Jag tar dock inte upp denna fråga nu. Här avser jag att beskriva tendenser i dagens bruk av bakre *r* i Västergötland främst med ett kvantitativt perspektiv. Först ges en beskrivning av götamåls-*r* i traditionell västgötska och därefter kommer jag in på dagens dialekt.

Götamåls-*r* i traditionell västgötska

Götamåls-*r* är alltså ett traditionellt västgötskt drag och har utförligt beskrivits av framför allt Gösta Sjöstedt i Studier över *r*-ljuden i sydskanandinaviska mål (1936) och Samuel Landtmanson i Västergötlands folkmål 3 (1947, se även densamme i Studier över Västgötamålets *l*- och *r*-ljud 1905). Uttal med främre respektive bakre *r* och spridningen av det sistnämnda över en stor del av Europa har fascinerat forskare i över ett århundrade (se exempelvis Trautmann 1880). Det har framförts flera förklaringar och många alternativa hypoteser. Här finns inte plats för att gå in på dessa; i stället hänvisar

jag till Tjäder 1987 och Torp 2000, och där anförd litteratur. Jfr även Teleman 2005.

Götamålsregeln som den beskrivs av Landtmanson (1947 s. 1–12) innebär att ursprungligt dentalt *r* i vissa ställningar uttalas skorrande medan det i andra ställningar uttalas som tungspets-*r*. Initialt *r* uttalas med bakre *r*, dvs. [R]: *röra* [Rø:ra], *rolit* [R-] (även initialt i andra leden i sammansättningar som exempelvis *rävarumpa* 'rävsvans'), liksom långt *r* intervokaliskt och finalt (*värre* [-R:-], *dörr* [-R:]).² Skorrande *r* förekommer också då *r* inleder huvudtonig stavelse i upptaktsord (*bageri*, *Borås*, *stearin* [-R-]). Initialt *r* är skorrande i hela Västergötland utom i de västligaste trakterna. Detsamma gäller i princip långt *r*, men Landtmanson räknar upp flera områden där detta uttalas som tungspets-*r*. Det tycks som om *r* inne i ord vid huvudtonig stavelse är det uttal som varierar mest i landskapet. Typordlistematerialet är för magert för att belysa frågan om uttalet i denna ställning, menar Landtmanson och skriver vidare:

Var och en, som uppmärksamt har lyssnat på västgötars uttal, torde ha märkt, att förhållandet härvidlag är rätt komplicerat. Även inom det område, som enligt de nyss nämnda exemplen kan sägas vara karakteriserat av [bakre *r*-]uttal, är *r*-ljudet i denna ställning ofta [främre *r*] (Landtmanson 1947 s. 4).

Sjöstedt beskriver spridningen av uttalsförändringen främre till bakre *r* i termer av »frammarsch» och att denna varit olika »segerrik» i olika ställningar (1936 s. 211 ff.). Övergången [r] > [R] i initial ställning har skett först och varit kraftigast. Västergötland nämns som det landskap där denna förändring hunnit längst (s. 213). Även då *r* inleder huvudtoniga stavelser i upptaktsord, t.ex. *berätta*, *bero*, *Borås*, *direkt*, *mejeri*, har övergången skett tämligen regelbundet och det tycks även här vara Västergötland som är kärnområdet. Ett långt *r* intervokaliskt eller finalt (*värre*, *dörr*) är den övergång som beskrivs som minst genomförd (s. 219). Uppgifterna från Landtmanson och Sjöstedt är alltså tämligen samstämmiga.

Uttal enligt götamålsregeln hörde inte bara hemma i större delen av Västergötland utan omfattade också norra Halland, norra och nordöstra Småland, större delen av Östergötland, östra Värmland, sydvästligaste hörnet av Närke och västligaste Västmanland (Sjöstedt 1936 s. 190 ff.). Börje Tjäder menar att götamålsregeln uppkommit på västgötsk mark som en fortsättning av den sydsvenska skorrningen. Götamålsregeln synes nämligen vara tidigare i västgötskan än i östgötskan. Den har då haft sitt centrum i Västergötland och spridits såväl norrut som österut (Tjäder 1987 s. 87).³

Övergången från uttal med främre *r* till bakre enligt götamålsregeln är i

² Understruket *r* (*r*) innebär här liksom i fortsättningen uttal med bakre, skorrande *r*.

³ I denna uppsats behandlar jag endast tendenser i dagens västgötska. Jag kan inte alls uttala mig om hur *r*-läget är i övriga delar av det område där uttal med såväl främre som bakre *r* förekom på 1930-talet.

västgötskan förhållandevis sen. Landtmanson påpekar att Sven Hof inte nämner något alls om olika uttal av *r* i sin beskrivning av den västgötska dialekten från 1772. Däremot använde meddelarna till de västgötska typordlistorna genomgående bakre *r* där övergången från främre till bakre »över huvud taget ägt rum» (1947 s. 1). Typordlistorna är från tiden kring sekelskiftet 1900 och många meddelare var omkring 80 år gamla, vilket alltså innebär att de var födda runt 1820.⁴

Det framgår inte tydligt huruvida Landtmanson och Sjöstedt anser att den – särskilt i Västergötland – kraftiga spridningen av förändrat *r*-uttal i vissa ställningar fortfarande var i gång vid tiden för deras respektive undersökningar, eller om den betraktades som avstannad. Sjöstedt tycks mena att det är olika i olika trakter inom götamålsområdet. Han skriver att utvecklingen från främre till bakre *r* »synes avstanna inom flera trakter» (s. 219) och att tendensen till spridning av götamålsregeln »ej i ringa grad [synes] ha förlorat sin expansionskraft» (s. 317). Undersökningar från 1970-talet har visat att gränsen mellan områden med bakre och främre *r* då »i allt väsentligt [hade] samma sträckning som den haft under 1930-talet» (Elert 1989 s. 67). Så vitt jag kan se har dessa undersökningar främst inriktats mot att finna nordgränsen för bakre *r* som enda *r*-variant. Inspelningarna har gjorts på orter strax norr om den gräns Sjöstedt presenterade för sydsvenskt bakre *r* i alla ställningar (Elert 1976). Från några undersökta orter i Västergötland redovisas material som i varje fall bekräftar att *r* enligt götamålsregeln förekommer just här. I Borås och Ulricehamn visade sig »det lilla antal personer (samtliga skolungdomar)» som spelades in »i nästan alla fall använda växling enligt götamålsregeln» (Elert 1976 s. 11) och i Sexdrega hade samtliga fem inspelade personer också denna växling (a.st.). Inspelningar gjordes också i Skövde, ganska långt norr om gränsen för sydsvenskt *r*. Där följde »flertalet av de fem undersökta pojkarna i grundskolans klass 9 (ca 16 år) götamålsregeln» (s. 18).⁵ Tjäder påpekar att, såvitt han vet, inga undersökningar avseende bakre *r* gjorts i områden där götamålsregeln gällt, sedan Sjöstedts undersökning, men menar att gränsen för götamålsregeln inte förskjutits nämnvärt sedan denna. Däremot »har nog ett uttal med bara främre

⁴ Såväl Landtmanson (1947) som Tjäder (1987) hänvisar till Ålander (1932 s. 250 f. not) som ger ett litterärt exempel på att skorrande *r* bör ha förekommit i västgötskan på 1820-talet. Carl Jonas Love Almquist låter nämligen Sara Widebäck – glasmästartottern från Lidköping i *Det går an* (som utkom 1838) – tala »med en västgötabrytning av det vackrare slaget och en liten skorming på r». Almquist är, enligt Ålander, trovärdig eftersom han vistades en tid i Västergötland 1829 och eftersom han därtill hade väldokumenterat god iakttagelseförmåga och ett stort intresse för språkfrågor (se Ålander a.st. och där anförd litt.).

⁵ Sjöstedts undersökning visade att bakre *r* enligt götamålsregeln inte spridit sig till Karlstad. Elert kunde bekräfta att det inte heller senare skett någon spridning dit. I inspelningar gjorda med 20 personer, alla infödda Karlstadsbor, 1973, fanns bara uttal med främre *r* (Elert 1976 s. 18).

r blivit vanligare inom området i anslutning till det mellansvenska normaluttalet» (1987 s. 83). Numera (dvs. på 1980-talet) finns det, anser Tjäder, en medveten reaktion mot bakre *r* hos den unga generationen i nordöstra Småland, där han växte upp. Detsamma menar också jag har gällt i de trakter där jag växte upp i mellersta Västergötland (dvs. Essunga–Vara–Skara) ända sedan jag var ung och bodde permanent på 1970-talet. Bruket av götamåls-*r* har otvivelaktigt gått starkt tillbaka i Västergötland de senaste decennierna, men helt försvunnet bland ungdomar är det alltså inte. Hypotetiskt tänker jag mig att det är mer sannolikt att i dagens dialekter påträffa bevarade bakre *r* initialt än i huvudtonig stavelse eller som långt, eftersom det var i denna ställning som bakre *r* spreds kraftigast när denna förändring var aktuell.

Götamåls-*r* i dagens västgötska

För en beskrivning av dagens västgötska har jag översiktligt gått igenom de inspelningar från Västergötland som gjordes inom projektet SweDia 2000 och som finns utlagda på nätet,⁶ samt inspelningar med nästan hundra västgötska ungdomar – här redovisade som ett Radio Skaraborg-material och ett projektmaterial. Vid genomgången har jag registrerat uttal med bakre *r*, och i någon mån också uttal med främre, i ställningar där götamåls-*r* kan förekomma.

SweDia

I språkproven från Östad, Öxabäck, Floby, Korsberga och Torsö har samtliga äldre män som använder *r* i ställningar där götamålsregeln kan inträda bakre *r*. Inga främre *r* uppträder i sådana positioner. Inte heller hos de äldre kvinnorna förekommer detta uttal; tre av fem har vardera minst ett belägg med bakre *r*, och en av dessa säger *kafferep* tre gånger. Två yngre män har genomgående bakre *r*, två har genomgående främre och en växlar mellan bakre och främre. Två yngre kvinnor har genomgående uttal med bakre *r* och två genomgående med främre. Av detta kan man dra slutsatsen att den äldre generationen har kvar uttal med bakre *r* i initial ställning; en äldre kvinna och en äldre man har också bakre *r* i sammansatta ord: *kafferep*, *vindriktning*. Hos den yngre generationen har fyra av tio meddelare endast bakre *r* (en av kvinnorna dessutom i sammansättning: *kolhydratrik*) och fyra har endast främre, lika fördelat könsmässigt. En yngre man har båda uttalen och en kvinna har inga *r*-belägg alls i götamålsställning i språkprovet.

⁶ Inom SweDia 2000 samlades runt sekelskiftet 2000 in talprov från orter i alla svenska landskap (och i de svenskspråkiga delarna i Finland). Från varje ort finns på nätet fyra korta ljudprov: en äldre man resp. kvinna i 55–75-årsåldern, en yngre man resp. kvinna i 20–30-årsåldern (<http://swedia.ling.gu.se/info/info.html>). SweDia-materialet är betydligt större än det som finns att tillgå på nätet. Man skulle alltså kunna undersöka dessa informater närmare om man så skulle önska.

Radio Skaraborg

Inför en serie radioprogram om västgötskt ungdomsspråk som sändes i lokalradion i maj 2006 gick jag igenom ett stort antal inspelningar av ungdomar från flera gymnasieskolor i f.d. Skaraborgs län. Programmen gjordes i samarbete med en journalist på Radio Skaraborg. Vår utgångspunkt var att ta reda på i vad mån dialekten var levande bland unga i denna del av Västergötland. Huvuddelen av inspelningarna gjordes av min samarbetspartner under hösten 2005 och vintern 2006, en del gjorde jag. Bearbetningen och den översiktliga analysen gjorde jag och detta redovisades i fyra program som sändes under april och maj 2006 (<http://www.sr.se/cgi-bin/skaraborg/program/artikel.asp>; se även Svahn 2007).

Detta material utgörs av inspelningar med 58 ungdomar på gymnasieskolor på sju orter i olika delar av f.d. Skaraborgs län, från Nossebro och Vara i väster, via Lidköping och Skara till Skövde och Tidaholm i öster och Mariestad i norr. Informanterna är från dessa orter eller från mindre orter i närheten. De är födda mellan 1986 och 1989.⁷

Det är närmast uteslutande hos pojkarna som bakre *r* uppträder; nästan en tredjedel har dem. Framför allt är det pojkarna på yrkesförberedande program i Skara och Lidköping som använder bakre *r*.⁸ Två Tidaholmspojkar på studieförberedande program har vardera ett exempel av bakre *r*, den ene faktiskt inne i ett ord: *direkt*. Jag har också noterat uttalet hos en pojke från Mariestad på studieförberedande program. Endast en flicka (på ett yrkesförberedande program i Lidköping) av de tjugotvå inspelade har bakre *r* en gång i ordet *rätt*. Hon uttalar däremot *roliga* med främre *r*.

Den trend materialet uppvisar är alltså att det snarast är hos pojkarna man finner bakre *r*-uttal. Dock finns i inspelningar som gjordes sommaren 2006, för att komplettera det material som radioprogrammen byggde på, en inspelning med en flicka från Falköping som har flera bakre *r*. Av sex belägg på ord med initialt *r* uttalas tre med bakre *r* (*rätt* 2, *redan* 1) och tre med främre (*redovisningar*, *riktit*, *räcker*). Det innebär alltså att det finns flickor som följer götamålsregeln i lite högre grad än som tidigare redovisats.

⁷ Materialet är snedfördelat då fler pojkar än flickor har spelats in (36 pojkar och 22 flickor) och fler informanter på yrkesförberedande program än på studieförberedande (42 yrkes- och 16 studieprogram). Flest inspelningar har gjorts i Skara, Mariestad och Lidköping (16; 12; 8). Eftersom vi i radioprogrammen gärna ville visa att västgötskan lever bland ungdomar idag valdes informanter som kunde tänkas vara just traditionsbärare – pojkar på yrkesförberedande program.

⁸ Från Skara och Lidköping fanns inför radioprogrammen bara intervjuer med elever på yrkesförberedande program. Jag kan alltså inte uttala mig om bakre *r* bland elever på studieförberedande program.

Dialektjämfning i Västsverige

Under två veckors fältarbete i Borås, Kinna, Sollebrunn och Vara i april i år (2007) spelade vi inom det nämnda projektet in gymnasieungdomar i åldrarna 16–19 år på dessa orter. Drygt 40 informanter intervjuades i grupper om två till fyra, oftast med antingen bara flickor eller bara pojkar. Jag har lyssnat igenom materialet och registrerat alla uttal med bakre *r*. Ingen grundlig bearbetning är ännu gjord och endast en del av materialet är transkriberat, och jag kommer endast undantagsvis att uttala mig om huruvida informanterna använder ord med initialt främre *r*.

Sju informanter uttalar någon gång ett initialt *r* skorrande. En pojke på ett yrkesförberedande program i Kinna har det intressant nog genomgående.⁹ Han är för övrigt den i materialet som ger intryck av att vara mest dialektal. Ytterligare tre pojkar i Kinna har uttal enligt götamålsregeln; en av dessa går ett yrkesförberedande program, två ett studieförberedande. Således har fyra av sex manliga informanter i Kinna bakre *r*. Här intervjuade vi endast två flickor på studieförberedande program. De hade inga bakre *r* men tycks ändå förhållandevis dialektala. Övriga informanter med bakre *r* är en pojke på studieförberedande program i Vara och två flickor på yrkesförberedande program i Borås. Pojken i Vara har 16 belägg där götamålsregeln kunde ha inträtt, i fyra fall gjorde den det och i samtliga fall var det i ett och samma ord: *rätt*. Flickorna har vardera ett bakre *r*. Båda använder också främre *r*; den ena säger i samma mening såväl *rätt lika* som *rätt likt*.

Andra iakttagelser

Under fältarbetet gjorde vi givetvis också en mängd iakttagelser av samtal som fördes omkring oss, på torg och restauranger, i systembolagsköer, på idrottsarenor m.m. Flera av dessa avlyssnade naturliga samtal innehöll götamålsskorning. I vimlet bland köande människor på Systembolaget i Kinna hörde jag två män samtala. Den ene sa såväl *rejäl* och *redan* som *överraska* och *Borås*. Detta överraskade mig då vi i projektgruppen i möte med några dialektintresserade män på Borås Tidning några dagar tidigare bl.a. frågat dem om deras uppfattning angående just uttalet av ortnamnet *Borås*. De menade att uttal av namnet med bakre *r* var försvunnet. Mannen på Systembolaget sa dock *Borås* två gånger med bakre *r*, men på min lite konstruerade fråga om vart man åkte om man ville köpa alkohol i trakten och inte valde Kinna, svarade han *Borås* med tungspets-*r*. I vår lilla pratstund kom det fram att han var 73 år och bodde i Svaneholm, som ligger ungefär mitt emellan Kinna och Borås.

⁹ Vid ett tillfälle använder denna informant visserligen ett främre *r*. Han har på frågan om var han kommer ifrån svarat *Risäng*. Intervjuaren upprepar och säger: *Risäng* med främre *r*, vilket föranleder informanten att säga detsamma, dvs. utan uttal med bakre *r*.

På ett kafé i Borås hörde jag en man i 55-årsåldern prata med en jämnårig man. Under de tio minuter jag halvlyssnade sa han: *rygg*, *riktit*, *regelrätt*, *ringrosti*. Vid ytterligare ett kafébesök, denna gång i Nossebro, hörde jag ett samtal mellan en man och en kvinna i 75-årsåldern. Så vitt jag kunde höra hade båda genomgående götamålsskorning. Under en lunch på en restaurang i Vara hörde jag en man i 40-årsåldern använda ett par bakre *r* och på Konditori Nordpolen, också i Vara, använde den ca 30–35-åriga kvinnan i kassan uttalet *rätt*. När jag inför denna uppsats åter lyssnade igenom två av de inspelningar som journalisten på Radio Skaraborg gjorde med de skaraborgska ungdomarna, använde han själv bakre *r* i *runt* och *direkt*. Den 22-årige journalist (från Torestorps) som vi träffade på Markbladet i Kinna är den yngste, förutom våra informanter, som jag hört skorra på *r* enligt götamålsregeln. Under den timma som vi samtalade med honom, använde han bakre *r* ganska många gånger men jag kan inte bedöma om han faktiskt gjorde det genomgående. Det kan ha varit så.

Tendenser i dagens västgötska

I de material som undersökts har bakre *r* i initial ställning inte så sällan påträffats, i en äldre generation dessutom flera gånger i andra leden i sammansatta ord, t.ex. *kafferep*, *ringrosti*, *vindriktning*. Två sådana exempel har jag funnit bland yngre (en kvinna i SweDia-materialet och en pojke på yrkesförberedande program i Skara): *kolhydratrik*, *jätterolit*. Jag har också givit några få exempel på bakre *r* i huvudtonig stavelse: en äldre man sa *Borås*, en medelålders man och en manlig gymnasist *direkt*. Endast ett fall av långt, intervokaliskt bakre *r* kan redovisas: samme man som sa *Borås* sa också *överraska*.

Bakre *r* verkar i initial ställning alltså inte vara helt ovanligt ens i den unga generationen. Bland äldre tycks det dock förekomma betydligt oftare. Några av SweDia-informanterna har i de språkprov som finns att tillgå på nätet ganska många exempel på bakre *r* och kan möjligen tänkas använda götamålsregeln tämligen genomgående: en äldre man, en yngre man och en yngre kvinna. (Den yngre generationen SweDia-informanter var 20–30 år vid inspelningstillfället, och är idag alltså närmare 30, kanske uppåt 40 år.) Två av de gymnasister som spelats in använder bakre *r* frekvent och genomgående: en pojke på elprogrammet i Kinna och en pojke på samma program i Skara.

Varken i den äldre eller den yngre generationen SweDia-inspelningar är några könsskillnader påtagliga vad gäller bruk av bakre *r*. Materialet på nätet, som är det jag använt, är ju dock väldigt litet och man ska nog vara försiktig med att dra slutsatser. Att det i dagens gymnasisters västgötska finns påtagliga skillnader mellan flickor och pojkar visar dock materialet. Pojkarna, och då i synnerhet de på yrkesförberedande program, använder bakre *r*

i betydligt större utsträckning än flickorna. Möjligen är skillnaden inte fullt så stor som jag i ett första skede trodde, varken mellan könen eller mellan programtyperna. Intressant nog kan man t.ex. konstatera att det är flickor på de yrkesförberedande programmen i Borås och inte pojkar där, som använder götamålsskorning. I Vara är det en pojke på ett studieförberedande program som har bakre *r*; pojkarna på de yrkesförberedande där har inga. Detta visar att fördelningen inte är så enkel och förutsägbar som Radio Skaraborg-inspelningarna antydde. Då drog jag slutsatsen att det framför allt, om än inte uteslutande, var pojkar på yrkesförberedande program (som industriprogrammet och elprogrammet) som kunde beskrivas som språkliga traditionsbärare (Svahn 2007 s. 359).

Det blir spännande att se vad en studie av nätverk och livsstil kan tillföra analysen. Sådana studier är en del av syftet med projektet Dialektutjämning i Västsverige. Ytterligare en infallsvinkel blir att undersöka om det är något i samtalet som triggar användningen av bakre *r*. Eller är det kanske rent av så att bakre *r* »överlevt» i vissa frekventa ord? Redan vid denna översiktliga genomgång har jag märkt att det är några ord som förekommer ofta med bakre *r* hos de yngre och unga informanterna. Bland SweDia-yngre har orden *rīktit*, *rolit* och *rätt* sammanlagt åtta belägg medan övriga ord med bakre *r* har sju belägg (*rester*, *kolhydratrik*, *roll*, *rådjur* 4). En yngre kvinna säger t.ex. *rolit* tre gånger och en yngre man säger *rätt* två gånger; i övrigt använder just dessa informanter inga *r*-ord i det korta språkprovet. Radio Skaraborg-inspelningarna uppvisar nästan femtio belägg med bakre *r* och av dessa utgörs nästan trettio av *rīktit/rīttit*, *rolit(t/a)*, *rätt*. I inspelningarna för Dialektutjämning i Västsverige är tolv av tretton belägg *rīkti*, *rolit*, *rätt*, det trettonde är *race*.¹⁰ Detta måste givetvis undersökas närmare; kanske handlar det helt enkelt om att dessa ord är frekventa i den typ av samtal som vi här spelat in.

Inom projektet har vi för avsikt att också använda egeninspelningar, vilket innebär att ungdomarna kommer att utrustas med inspelningsverktyg så att de själva kan spela in olika typer av samtalssituationer – i familjen, i kompisgänget etc. – där ingen utomstående är inblandad. Därmed lär vi också få tillgång till en annan typ av samtal där förhoppningsvis andra ord med initialt *r* uppträder. Egeninspelningarna kan också bidra till att belysa frågan om flickor tenderar att i högre grad anpassa sig till intervjusituationen och därför använder ett lite mera formellt språk än pojkar eller om det eventuellt är så att flertalet är medvetna om att *r*-uttal enligt götamålsregeln är ett mycket markerat drag som man medvetet avstår ifrån i en intervjusituation. Grönbergs enda exempel på bakre *r* kan ju mycket väl vara ett tecken på att denne pojke faktiskt har bakre *r* i sin dialekt men undviker det

¹⁰ De 22 belägg som en och samma pojke producerade har inte räknats med här, men tio av hans *r*-belägg utgörs faktiskt av *rätt*.

i intervjun och råkar »glömma» sig vid detta enda tillfälle (Grönberg 2004 s. 134 f.). Det kan ju vara så att det bakre *r*-uttalets status varierat såväl könsmässigt som geografiskt och över tid i Västergötland. Kanske var det mer markerat i Alingsås redan i mitten på 1990-talet då Grönberg gjorde sina inspelningar än det är t.ex. i Kinnatrakten idag. Den enda ort där samtliga meddelare i SweDia-språkproven genomgående har bakre *r* enligt götamålsregeln är i Öxabäck. Där har den yngre kvinnan också bakre *r* i sammansättning: *kolhydratrik*. Öxabäck ligger liksom Kinna i Marks härad där man traditionellt talat s.k. Marbodialekt. Sannolikt har denna dialekt fortfarande ganska hög status i vissa kretsar. Liknande förhållanden redovisas av Ylva Carlsson i en tidig 1970-talsundersökning. Carlsson har undersökt ett mindre område i östra Småland vad gäller spridning av sydsvenskt tungrots-*r* och visat på tydliga skillnader mellan pojkars och flickors bruk av det där och dåförtiden »nya bakre *r*:et». Långt fler pojkar än flickor använde bakre *r* och växlade inte mellan detta och främre, medan flickor i högre grad höll fast vid det ursprungliga tungspets-*r*:et eller växlade mellan uttal. Dessutom kunde Carlsson visa på ganska stora regionala skillnader i ungdomarnas bruk av *r*-ljud. De undersökta grundskoleeleverna gick alla i Högsby grundskola men kom från närliggande orter. T.ex. hade de elever som bott i centralorten under hela sin skoltid i större utsträckning än de kringboende uttal med främre *r* (Carlsson 1974 s. 30 ff.).

Avslutning

Jag har i denna uppsats beskrivit en del tendenser i det västgötska bruket av bakre *r* i vissa ställningar enligt den s.k. götamålsregeln. Draget är intressant på många sätt och kommer att studeras närmare inom projektet Dialektutjämning i Västsverige. Genom att undersöka dialekten på ett flertal orter inom en större region och genom att samla in olika typer av material, såväl samtalsmaterial i form av intervjuer och egeninspelningar som livsstilsenkäter, hoppas vi kunna belysa denna variabel närmare. Just variationen mellan bakre och främre *r* samt spridning av bakre *r* liksom tillbakagången av detta drags popularitet är som fenomen i sig värt att gå djupare in på. Utbredningen av bakre *r* i Sverige tas av Bengt Nordberg upp som exempel på hur språkliga värderingar och prestigeförhållanden snabbt kan kastas om.¹¹ Annars är, menar han, »den sociala signifikansen av en variant ofta ganska stabil och inte sällan också gemensam för ett större språksamhälle som det svenska» (2007 s. 93).

Förhoppningsvis kan såväl hög som låg värdering av götamåls-*r* ytterligare belysas i våra kommande studier. Jag kan så här långt konstatera att ut-

¹¹ Också det norska spridningsförloppet för bakre *r* är intressant i detta avseende, se Torp 2000.

tal med bakre *r* i vissa ställningar enligt götamålsregeln förvisso är på stark tillbakagång i dagens västgötska. Men det är ingalunda utrotat! Liksom komminister P. A. Kjällerström år 1916 vädjade till sina landsmän¹² att de skulle hävda sin egenart bl.a. genom att hålla fast vid sina två *r*-ljud, gör också jag: Håll fast vid götamåls-*r*!

Källor och litteratur

- Carlsson, Ylva, 1974: *r*-ljudets variation i ett gränsområde. Uppsala. FUMS Rapport nr 32. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Elert, Claes-Christian, 1976: Gränsen för det sydsvenska bakre *r*. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 7–20.
- 1989: Allmän och svensk fonetik. Stockholm.
- Grönberg, Anna Gunnarsdotter, 2004: Ungdomar och dialekt i Alingsås. Göteborg. [http://www.sr.se/cgi-bin/skaraborg/program/artikel.asp](http://swedia.ling.gu.se/http://www.sr.se/cgi-bin/skaraborg/program/artikel.asp)
- Landtmanson, Samuel, 1905: Studier över Västgötamålets *l*- och *r*-ljud. Uppsala.
- 1947: Västergötlands folkmål. 3. Uppsala.
- Nordberg, Bengt, 2007: Om språksociologiska aspekter på språkhistorien. I: Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria. Föredrag hållna vid ett symposium i Uppsala 20–22 januari 2006. S. 89–105.
- Sjöstedt, Gösta, 1936: Studier över *r*-ljuden i sydsandinaviska mål. Lund.
- Svahn, Margareta, 2006: I Västgöta-Bengtssons spår och på jakt efter bakre *r*. I: SOFIAN. Skrift för anställda inom Språk- och folkminnesinstitutet 29. S. 18–20.
- 2007: Tendenser i skaraborgskt ungdomsspråk. I: Nordisk dialektologi og sociolingvistik. Föredrag på 8. Nordiske Dialektologkonferens Århus 15.–18. august 2006. Århus. S. 353–360.
- Svahn, Margareta, Grönberg, Anna Gunnarsdotter, Nilsson, Jenny, Ottesjö, Cajsa, 2006: Dialektutjämning i Västsverige. Otryckt projektbeskrivning.
- Teleman, Ulf, 2005: Bakre *r* i svenskan. En alternativ hypotes. I: Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning ny följd 15. S. 27–52.
- Tjäder, Börje, 1987: De problematiska *r*-ljuden. I: Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok. S. 81–94.
- Torp, Arne, 2000: Skarre-*r* – ingen talefeil likevel? Teorier om opphavet till skarring – og hvor langt skarringa vil gå. I: Målbryting 4. Bergen. S. 63–88.
- Trautmann, Moritz, 1880: Besprechungen einiger Schulbücher nebst Bemerkungen über die R-Laute. I: Anglia 3. S. 204–222.
- Ålander, Anders Teodor, 1932: Konsonanterna i Östergötlands folkmål. Ljudhistorisk och dialektgeografisk översikt 1. Uppsala.

¹² I Vädjan till västgötarne, här efter Landtmanson (1947 s. 1 f.). Kjällerström var född i Ulricehamn 1839.